

МОРАЛЬНА (НЕМАЙНОВА) ШКОДА ВІД РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

УДК 343.3

Минуло майже одинадцять років з часу початку збройної агресії російської федерації проти України. Характеризуючи ті негативні наслідки для нашої країни, що обумовлені воєнними діями, як правило говорять про величезні розміри матеріальних збитків, зруйновані міста, промисловість, заміновані сільсько-господарські площі, що не можуть використовуватися за своїм призначенням, пошкоджені об'єкти енергетичної структури та газовидобування тощо. Водночас, такі майнові збитки, нажаль, не є єдиними негативними наслідками як для України у цілому, так і для кожного громадянина нашої держави. Переконана у тому, що зруйновані міста, будівлі, виробничі потужності будуть повністю відновлені після Перемоги завдяки зусиллям народу України із залученням міжнародної підтримки, про готовність надати яку вже зараз заявляють провідні світові економіки. Набагато складнішим і я впевнена, що більшим за розміром й таким, відшкодування якого навряд чи вдасться, є спричинення збройною агресією фізичного болю та страждань, яких майже кожний громадянин України зазнав у зв'язку з намаганням російського диктаторського режиму воєнною силою ревізувати існуючі кордони, нав'язати своє бачення світового порядку та утвердити новітній тоталітаризм.

Шкода, що полягає у спричиненні фізичному болю та страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я внаслідок воєнних дій, душевними стражданнями, як у зв'язку з діями держави-агресора щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, так і у зв'язку із вимушеним переміщенням, втратою життєвої стабільності, близьких осіб, руйнування сімейних стосунків, або у зв'язку із знищенням

чи пошкодженням майна, приниженні честі та гідності за майже одинадцять років з моменту початку збройної агресії проти України була спричинена кожному громадянину України. На сьогодні у нашій країні немає такої людини, яка не вважає себе постраждалою від російської агресії, навіть якщо матеріальні збитки їй не було спричинено.

Водночас, у кримінальному праві нашої держави ще з ранніх часів переважали підстави відповідальності тільки й виключно у разі спричинення певної матеріальної шкоди, певних збитків, пов'язаних з втратами, яких особа зазнала у зв'язку із викраденням, знищенням або пошкодженням її речі (реальними збитками) або втратою доходу, який особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене кримінально протиправною поведінкою (упущеною вигодою). Це і зрозуміло, адже, по-перше, інститут права власності на речі виник дуже давно і за свою багатотисячолітню історію перетворився на майже ідеальну модель правовідносин із своєю структурою, яка являє собою не просту суму складових її частин, а цілісну систему елементів, які її утворюють і які відповідним чином взаємозалежні і взаємодіють один з одним [13, с. 12].

По-друге, правозастосовні органи завжди намагалися та намагаються спростити підстави кримінальної відповідальності за кримінально протиправну поведінку, адже кожна така підстава у кримінальному процесуальному праві становить предмет доказування винуватості особи і надмірне ускладнення їх встановлення суттєво впливає на кількісні та якісні показники такої діяльності. Саме тому на законодавчому рівні спостерігається тенденція до визначення саме таких суспільно небезпечних наслідків, що характеризують об'єктивну сторону складу конкретного кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України [4] (далі – КК України). Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 року було внесено зміни до пунктів 3 і 4 примітки до ст. 364 КК щодо визначення у

статтях 364–367 КК істотної шкоди та тяжких наслідків виключно як реальних збитків або упущеної вигоди, які у сто і більше разів або, відповідно, у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян [10]. У той час, як до внесення наведених змін до закону України про кримінальну відповідальність, відповідно до абз. 2 та 3 п. 6 і п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 року № 15, істотна шкода і тяжкі наслідки полягали як у спричиненні матеріальних збитків, так і у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, серед яких особливе місце займала саме моральна шкода [11].

Водночас, ст. 11 КК України, визначаючи категорію «кримінальне правопорушення», а також характеризуючи так зване «малозначне діяння», що не є кримінальним правопорушенням, наголошує на тому, що кримінальне протиправне діяння (дія або бездіяльність) становить суспільну небезпеку, якщо воно заподіяло чи могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Характер такої шкоди, чи полягає вона у втратах у виді реальних збитків або упущеної вигоди, чи має вона природу моральної шкоди, у чинному законі про кримінальну відповідальність не конкретизується. Звертає на себе увагу й та обставина, що істотна шкода, у розумінні ст. 11 КК України, характеризує будь-яке кримінальне правопорушення незалежно від його законодавчої конструкції як кримінального правопорушення з матеріальним, формальним або усіченим складом [2, с. 74].

Тобто істотна шкода як обов'язкова ознака будь-якого кримінального правопорушення може полягати або у сутності суспільно небезпечних наслідків як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення, передбаченого окремою статтею (або частиною статті) Особливої частини КК України (у випадку застосування щодо такого діяння законодавчої конструкції як матеріального складу кримінального правопорушення), або обумовлена характером вчинюваного суспільно небезпечного діяння (у випадку застосування щодо тако-

го діяння законодавчої конструкції як формального чи усіченого складу кримінального правопорушення). В останньому випадку немає будь-яких підстав стверджувати про відсутність наслідків такого діяння, адже безнаслідкових кримінальних правопорушень апіорі не може бути.

По-перше, будь-який наслідок є ніщо інше, як «настання шкідливих змін в об'єкті злочинного посягання, як на цьому усталено наголошують вчені-криміналісти» [6; 14; 15]. Наведене положення у науці кримінального права є загальновідомим і не піддається серйозній критиці. Водночас не можна погодитися з ототожненням наслідків та об'єкта злочину [7, с. 11] на тій підставі, що шкода кримінально протиправною поведінкою спричиняється не лише правовідносинам, а і певному предмету або особі, її правам та інтересам [1, с. 63]. По-друге, слід повністю підтримати позицію Ю. І. Щербініної, що наслідки характеризують будь-яке кримінальне правопорушення [18, с. 215], водночас не погоджуючись з авторкою у їх визначені як суспільно небезпечних наслідків. Останні виступають юридично значущою ознакою виключно кримінальних правопорушень з матеріальним складом, у той час, як за змістом вчена мала на увазі наслідки кримінального правопорушення або так звані «злочинні наслідки» кримінально протиправної поведінки, що можуть характеризувати усі без виключення кримінальні правопорушення незалежно від їх законодавчої конструкції. Вказане уточнення обумовлено тим, що принцип єдності термінології не допускає застосування одного й того ж терміна для визначення різних за змістом понять, що може призвести до неправильного застосування правових норм, перш за все через спотворення змісту одного з понять шляхом надання йому якостей іншого.

Наведене повною мірою стосується і визначення моральної шкоди як наслідку вчинення кримінального правопорушення незалежно від його законодавчої конструкції. Так, усталеним та таким, що не викликає будь-яких заперечень, є віднесення діяння, передбаченого ст. 185 КК «Крадіжка», до матеріальних складів кримінального правопорушення. У будь-якій спеціальній літературі наголошується на тому, що обов'язковою ознакою об'єктив-

ної сторони складу цього кримінального правопорушення є спричинення майнової шкоди власнику, яка, відповідно до ч. 2 ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення [3] (далі – КУпАП) у два або більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян.

Водночас, спричинення таких наслідків, що за визначенням можна віднести до реальних збитків, не виключає того, що наслідками вчинення такого кримінального правопорушення також є моральна шкода, що полягає у душевних стражданнях, яких потерпіла особа зазнала у зв'язку із викраденням її майна. В окремих випадках, коли майно, що було викрадено, становить для потерпілого не тільки або не стільки матеріальну цінність, а й особисту цінність як нагадування про якісь події чи людей, з спогадами про які асоціюється викрадена річ, моральна шкода для потерпілого від такого викрадення може суттєво перевищувати її матеріальну (економічну) цінність. Разом з тим, на відміну від розміру реальних збитків, які обумовлюють підстави кримінальної відповідальності за ст. 185 КК, моральна шкода від викрадення знаходиться за межами складу цього кримінального правопорушення і на кваліфікацію жодним чином не впливає.

Наведений приклад повною мірою стосується переважної більшості злочинів проти основ національної безпеки України та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, адже суспільна небезпечність такої кримінально протиправної поведінки обумовлена характером самого суспільно небезпечного діяння, яке їх характеризує, що й обумовлює законодавчу конструкцію таких кримінально-правових норм як кримінальних правопорушень з формальним складом. Водночас, та суттєва моральна шкода, що полягає у спричиненні фізичного болю, душевних стражданнях особи, членів її сім'ї чи близьких родичів, їх вимушеному переміщенні, втраченою життєвою стабільністю, близьких осіб, руйнування сімейних стосунків, знищенням чи пошкодженням майна або приниженні честі та гідності, безумовно пов'язана із вчиненням таких кримінальних правопорушень, є наслідком їх вчинення, хоча юридичного значення для відповідної кримінально-правової кваліфікації і не має.

У зв'язку із наведеним, звертає на себе увагу вже класична та усталена у кримінальному процесуальному праві модель розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні. Так, ч. 1 ст. 61 Кримінального процесуального кодексу України [5] (далі – КПК України) встановлює, що цивільним позивачем у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди. Звертає на себе увагу, що у наведеному положенні наслідки вчинення кримінального правопорушення за змістом визначаються у значенні «злочинних наслідків» або наслідків від вчинення кримінального правопорушення, а не тільки як юридично значуща ознака, що характеризує об'єктивну сторону відповідного складу.

Таким чином, у разі вчинення злочину проти основ національної безпеки України або кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, наприклад, пов'язаного з порушенням законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 438 КК), не зважаючи на законодавчу конструкцію цього складу кримінального правопорушення як формального та відсутність вказівки на які-небудь наслідки у наведеній кримінально-правовій нормі, постраждалі особи мають право звернутися з цивільним позовом щодо відшкодування збитків та/або моральної шкоди, які було спричинено таким кримінальним правопорушенням або безпосередньо цій особі, або членам її сім'ї чи близьким родичам. Відповідно до ч. 2 ст. 127 КПК України, шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні. Виключення із цього загального правила та вирішення питання у порядку тільки цивільного судочинства становлять тільки випадки наявного спору про належність речей, що підлягають поверненню (ч. 12 ст. 100 КПК України), та щодо виконання вироків судів іноземних держав у частині задоволення цивільного позову (ч. 8 ст. 602 КПК України). Виходячи з положень статей 16 та 23 Цивільного

кодексу України [16] (далі – ЦК України) та змісту права на відшкодування моральної шкоди у цілому як способу захисту суб'єктивного права, компенсація моральної шкоди повинна мати місце у будь-якому випадку її спричинення незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства.

На підставі проведеного аналізу, слід констатувати, що спричинення моральної шкоди як наслідку вчинення злочинів проти основ національної безпеки України та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, навіть у випадку коли така шкода не характеризує юридичний склад того або іншого кримінально протиправного посягання, є питанням, що належить до сфери кримінального права як і питання вирішення цивільного позову у кримінальному провадженні до сфери кримінального процесуального права. Якщо така шкода була завдана внаслідок вчинення кримінального правопорушення, вона нерозривно пов'язана із цариною кримінального судочинства і не виходить за його межі. Тому документування російських воєнних злочинів, поряд з інтерв'юванням свідків/очевидців таких злочинів, документуванням з відкритих джерел, формуванням баз даних та забезпеченням прав свідків/очевидців таких кримінальних правопорушень, повинно включати й встановлення кола осіб, яким безпосередньо або членам сім'ї яких чи їх близьким родичам відповідним кримінальним правопорушенням було завдано майнової та/або моральної шкоди, а також залучення таких осіб як цивільних позивачів у відповідних кримінальних провадженнях проти держави-агресора.

Не можна залишити поза увагою і постанови Великої Палати Верховного Суду України (далі – ВП ВС України) як щодо визначення сутності моральної шкоди, так і щодо юрисдикції судів України. Так, у постанові ВП ВС України від 01 вересня 2020 року у справі № 216/3521/16-ц наголошується: «За загальним правилом зобов'язання з відшкодування шкоди (майнової та немайнової) є прямим наслідком правопорушення, тобто порушення охоронюваних законом суб'єктивних особистих немайнових і майнових прав та інтересів учасників цивільних відносин. При цьому одне і те ж правопорушення може призводити до нега-

тивних наслідків як у майновій, так і немайновій сферах, тобто виступати підставою для відшкодування майнової та моральної шкоди одночасно» [8]. У постанові ВП ВС України від 15 грудня 2020 року № 752/17832/14-ц визначено, що моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливості реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення стосунків з людьми, які його оточують, інших негативних наслідків морального характеру [12].

Визначаючи, чи поширюється на російську федерацію судовий імунітет у справі, яка переглядається, ВП ВС України у постанові від 14 квітня 2022 року № 308/9708/19 врахував таке: 1) предметом позову є відшкодування моральної шкоди, завданої фізичним особам, громадянам України, внаслідок смерті іншого громадянина України; 2) місцем завдання шкоди є територія суверенної держави Україна; 3) передбачається, що шкода завдана агентами рф, які порушили принципи та цілі, закріплені у Статуті ООН, щодо заборони військової агресії, вчиненої стосовно іншої держави – України; 4) вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави – України, що закріплено у Статуті ООН; 5) національне законодавство України виходить із того, що за загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній особі у результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом «генерального делікту»). Додатково Верховний Суд врахував, що юрисдикція судів України поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи (ч. 3 ст. 124 Конституції України). Тобто Верховний Суд виходить з того, що у разі застосування «деліктного винятку» будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й рф, може бути розглянутий та вирішений судом України як належним та повноважним органом [9].

Особливої актуальності наведене питання набуває й у зв'язку із тим, що у 2024 році до Міжнародного реєстру збитків, який

було створено Радою Європи і штаб-квартира якого розташована у Гаазі, було внесено ще 44 нематеріальні категорії, у тому числі й моральну шкоду від загибелі близької людини. Робота Реєстру збитків полягає у зборі заяв та доказів щодо відшкодування збитків, втрат чи шкоди, завданих внаслідок агресії російської федерації проти України, що у майбутньому буде використано задля фіксації обсягів та наслідків російського вторгнення. Поряд з цим, Міністерство юстиції України заявило, що українці зможуть подати через застосунок «Дія» заяву до цього Реєстру щодо відшкодування збитків, завданих внаслідок російської агресії. Найближчим часом буде розширено перелік категорій збитків через агресію російської федерації і до Реєстру з використанням цього застосунку можна буде подавати заяви щодо: 1) завданої шкоди життю та здоров'ю; 2) примусового переміщення та вимушеного переселення; 3) катування та сексуального насильства [17].

1. Берзін П. С. *Злочинні наслідки : поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія* ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Дакор, 2009. 736 с.
2. Зінченко І. О. *Множинність злочинів : поняття, види, призначення покарання : монографія* / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін ; за заг. ред. В. І. Тютюгіна. – Х. : «Фінн», 2008. – 336 с.
3. *Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 07.12.1984 № 8073-X*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. *Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. *Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Кузнецова Н. Ф. *Значение преступных последствий для уголовной ответственности*. Москва : Госюриздат, 1958. 219 с.
7. Михлин А. С. *Последствия преступления*. Москва : Юрид. лит., 1969. 104 с.
8. *Постанова від 01.09.2020 № 216/3521/16-ц Верховний Суд. Велика Палата*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91644731>.
9. *Постанова від 14.04.2022 № 308/9708/19 Верховний Суд. Велика Палата*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zakonodastvo/Rish_sud_imun.pdf.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України від 13.05.2014 № 1261-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1261-18#n66>.
11. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : постанова Верховного Суду України від 26.12.2003 № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03#Text>.
12. Суддя Верховного Суду проаналізував практику ВС у справах про компенсацію моральної шкоди // Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1439471/>.
13. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Харків : УкрЮА, 1994. 76 с.
14. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления ; отв. ред. П. Т. Некипелов. Ростов : Рост. ун-т, 1977. 216 с.
15. Филимонов В. Объект преступления и последствие преступления // Уголовное право. 2010. № 3. С. 67–72.
16. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
17. Через «Дію» можна буде подати заяву до міжнародного Реєстру збитків, яких завдала росія // Інформаційне агентство Волинські Новини. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/cherез-diiu-mozhna-bude-podaty-zaiavu-do-mizhnarodnoho-reyestru-zbytktiv-iakykh-zavdala-rosiia/>.
18. Щербініна І. Ю. Генезис вчення про суспільно небезпечні наслідки у вітчизняній доктрині кримінального права // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 4. С. 214–220.

Інна ДАНИЛОВА. Моральна (немайнова) шкода від російської збройної агресії та її роль у кримінальному праві України.

У статті розглядаються питання спричинення внаслідок збройної агресії російської федерації та вчинення її агентами злочинів проти основ національної безпеки України та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку поряд із збитками моральної шкоди. Констатується, що така шкода є більшою за розмірами й такою, яку відшкодувати навряд чи вдасться. Фізичного болю та страждань зазнав майже кожний громадянин України у зв'язку з намаганням російського диктаторського режиму воєнною силою ревізувати існуючі кордони, нав'язати своє бачення світового порядку та утвердити новітній тоталітаризм. Наголошується, що у Кримінальному кодексі України простежується тенденція до виключення моральної шкоди з обов'язкових юридичних ознак складів конкретних кримінальних правопорушень через складність її визначення та встановлення. Водночас вказується, що моральна

Моральна (немайнова) шкода від російської збройної агресії та її роль у кримінальному праві України шкода може бути наслідком вчинення кримінального правопорушення та свідчити про його суспільну небезпечність навіть у випадку, коли її настання жодним чином не впливає на кримінально-правову кваліфікацію діянь, пов'язаних із збройною агресією російської федерації. Така моральна шкода характеризує відповідне кримінальне правопорушення і повинна бути відшкодована шляхом забезпечення цивільного позову у кримінальному провадженні. Розглянуто позиції Великої Палати Верховного Суду України як щодо визначення сутності моральної шкоди, так і щодо юрисдикції судів України. У разі застосування «деліктного винятку» вирішення будь-якого спору, що виник на території України у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й російською федерацією, може бути розглянуто та вирішено судом України як належним та повноважним органом. Робиться висновок, що поряд з інтерв'юванням свідків та очевидців російських воєнних злочинів, повинні встановлюватися особи, яким безпосередньо або членам сім'ї яких чи їх близьким родичам було завдано не тільки майнову, а й моральну шкоду, а також залучати таких осіб як цивільних позивачів у кримінальних провадженнях проти держави-агресора.

Ключові слова: російська збройна агресія; моральна шкода; збитки; наслідки вчинення кримінального правопорушення.

Inna DANYLOVA. Moral (non-property) damage from russian armed aggression and its role in the criminal law of Ukraine.

The article examines the issues of crimes against the foundations of national security of Ukraine and criminal offenses against peace, human security and international law and order caused by the armed aggression of the russian federation and the commission of crimes by its agents, along with non-pecuniary damage. It is stated that such damage is larger in size and unlikely to be compensated. Almost every citizen of Ukraine has suffered physical pain and suffering in connection with the russian dictatorial regime's attempts to revise the existing borders by military force, impose its vision of the world order and establish a new totalitarianism. The author emphasizes that the Criminal Code of Ukraine shows a tendency to exclude moral damage from the mandatory legal elements of specific criminal offenses due to the complexity of its definition and establishment. At the same time, it is pointed out that moral damage may be a consequence of a criminal offense and indicate its social danger even if its occurrence does not in any way affect the criminal law qualification of acts related to the armed aggression of the russian federation. Such non-pecuniary damage characterizes the relevant criminal offense and should be compensated by way of securing a civil claim in criminal proceedings. The author examines the positions of the Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine regarding both the definition of the essence of non-pecuniary damage and the jurisdiction of Ukrainian courts. In case of application of the "tort exception", any dispute arising on the territory of Ukraine between a citizen of Ukraine and a foreign country, including the russian federation, may be considered and resolved by a Ukrainian court as a proper and authorized body. The author concludes that, along with interviewing witnesses and eyewitnesses to russian war crimes, it is necessary to identify persons who have directly or whose

family members or their close relatives have suffered not only property damage but also moral damage, and to involve such persons as civil plaintiffs in criminal proceedings against the aggressor state.

Keywords: russian armed aggression; non-pecuniary damage; losses; consequences of a criminal offense.